

Znanje in kompetence za mednarodni trg prihodnosti

Boris Cizelj

1. Sodobno gospodarstvo in sistem izobraževanja

Ni dvoma, da nimamo drugega izhoda, kot intenzivno preusmeritev v ekonomijo znanja, ki pa zahteva mnoge kompetence, ki jih ne razvijamo dovolj dosledno in učinkovito. Načeloma so tako zastavljeni naši dokumenti in razvojne strategije, nimamo pa dovolj učinkovitih implementacijskih instrumentov za razvoj človeških virov v skladu z današnjimi in jutrišnjimi potrebami trga dela. Podjetja se pritožujejo, da so diplomanti mnogih profilov danes manj uporabni, kot so bili nekoč. Ne gre le za višje in visokošolsko izobraževanje, ampak za vse ravni in oblike, od osnovnega in srednjega šolstva, kakor tudi za vse oblike vseživljenskega izobraževanja, vključno izkušnje, predvsem pa usposabljanje mladih, da se bodo v teku svojega aktivnega življenja sposobni prilagiti 2-3 poklicem (ne le različnim delovnim mestom), ki jih bodo opravljali v teku svojega poklicnega življenja.

Katere kvalitativne spremembe označujejo gospodarstvo v začetku 21. stoletja in kaj novi pogoji pomenijo za trg dela in za sistem izobraževanja? Povzamimo na kratko vsaj nekatere od teh značilnosti:

- intenzivna internacionalizacija in globalizacija, ki prinašata zaostreno konkurenco in poglobljeno specializacijo v vseh panogah in na vseh področjih;
- razvijajo se nove in zelo razčlenjene oblike poslovno-razvojnega sodelovanja in povezovanja med podjetji – kot npr. vertikalne integracije, grozdenje, kakor tudi partnerstvo in druge oblike povezav z raziskovalno sfero;
- nadaljna koncentracija kapitala in dominanten vpliv finančnih institucij;
- spremenjen značaj tehnoloških in netehnoloških inovacij, ki so postale ključni dejavnik konkurenčnosti posameznih podjetij in narodnih gospodarstev;
- skokovita tehnološka modernizacija in nove organizacijske oblike delovnih procesov ob masovni uporabi informacijsko-komunikacijskih tehnologij;
- razvoj novih oblik kreativnega, globalnega spletnega marketinga;
- masovne migracije prebivalstva in selitve možganov.

Imamo sicer velik dvig splošne izobraženosti, vendar, če poenostavimo, se je v obdobju zadnjih dveh generacij v razvitem svetu postavila potreba po višji izobrazbi, tako kot prej potreba po srednji izobrazbi. Isto lahko rečemo za tri stopnje akademske izobrazbe: kar je bila nekoč univerzitetna diploma, je postala zdaj magistratura, nekdanja magistratura pa skoraj današnji doktorat. Predsednik ameriške Zveze za odlično izobraževanje Bob Wise je izjavil: „V današnji ekonomiji znanja visokošolska diploma ni več končna točka, ampak izhodišče”. V razvitih družbah nepismenosti ne poznamo več, izobrazba je postala temeljna človekova pravica in delež vsaj višješolsko izobraženega aktivnega prebivalstva se bo v EU v desetletju 2010-2020 dvignil iz 29% na 34%. Luksemburški minister F. Biltgen ocenjuje, da so „... evropske države sprejele, da je visoka izobrazba glavni dinamo globalne ekonomije znanja in da je kvaliteta človeškega kapitala na dolgi rok glavni vir globalne konkurenčnosti.” Opazen je velik porast, tako ponudbe, kakor tudi interesa za različne oblike in stopnje

izobraževanja: izredni študij, dopisno in e-izobraževanje. Vse več, tudi mladih ljudi, se dodatno izobražuje v strahu, da si bodo le tako ohranili zaposlitev, ali so spoznali, da si bodo le tako odprli možnost nove zaposlitve. Mnogi pa postavljajo vprašanje, ali močno povečana izobraževalna ponudba dejansko izpolnjuje kriterije kvalitete in ali dohajamo intenzivne gospodarske in tehnološke spremembe z razvojem relevantnih znanj in kompetenc? Mnoge univerze ponujajo programe, ki so „modni” in se ne sprašujejo, ali bodo njihovi diplomanti dobili ustrezno delo. Z Bolonjskim procesom skuša Evropa ujeti vlak, vendar so ovire in aktivni odpori veliko večji, kot si je bilo mogoče predstavljati. Mnogi ne morejo ali nočejo razumeti, da je funkcija moderne univerze (ki sicer ostaja hram znanja, vendar je predvsem ponudnik izobraževalnih storitev), bistveno drugačna od Humboldtove univerze, ki je bila „slonokoščeni stolp”, ker je pripravljala bodočo družbeno in intelektualno elito. Večina vlad se loteva teh reform premalo sistematično, zadnja leta pa se soočajo še z resnim pomanjkanjem proračunskih sredstev, od katerih so zlasti evropske javne univerze povsem odvisne.

Gospodarstvo se pritožuje, da ne more dobiti dovolj visoko kvalificiranih strokovnjakov, npr.: v Luksemburgu že 56% razpisanih delovnih mest zahteva vsaj višješolsko izobrazbo, po drugi strani pa se le 25% maturantov odloča za nadaljevanje študija). Luksemburg ni edina evropska država, ki ta deficit vsaj delno zapolnjuje z uvozom možganov. To še v večji meri velja za ZDA, Kanado, Avstralijo.

Kako je na te spremembe reagiral sektor izobraževanja? Vse države se lahko pohvalijo s številnimi reformami in razvojnimi strategijami, ki vključujejo tudi uvajanje podjetniškega izobraževanja na vse stopnje šolanja, praktični rezultati pa so zaenkrat še zelo skromni. Kot je pokazalo lansko poročilo Agencije Evropske komisije za izobraževanje, audiovizuelne in kulturne dejavnosti, EURYDICE, je le ena tretjina evropskih držav uvedla elemente podjetništva v osnovnošolske programe, v srednjih šolah je to razmerje znatno višje, podjetništvo naj bi bilo integrirano v različne obvezne predmete, vse več držav ponuja predmet „Podjetništvo”, vendar praviloma le kot izbirni predmet.

Med učnimi cilji mnoge evropske države vključujejo elemente iz vseh treh področij: podjetniška zavest, oz. vrednote (attitude), znanje in kompetence (skills). Večina držav vključuje med cilje učenja vsaj dva od treh elementov, žal pa tudi za srednje šole nihče ne vključuje praktičnih podjetniških kompetenc. Le tretjina držav ima za področje podjetniškega izobraževanja na srednjih šolah potrebna učna gradiva in navodila za izvajanje predmeta. Na višji stopnji – z izjemo ekonomskih fakultet in poslovnih šol – stanje ni bistveno boljše. Nekaj upanja vliva dejstvo, da se kar polovica evropskih držav nahaja v procesu reform izobraževanja in te pogosto vključujejo (vsaj deklariran) močnejši poudarek podjetniškemu izobraževanju.

2. Visokošolsko izobraževanje za prihodnost

Evropska komisija ocenjuje, da je prebivalstvo stare celine premalo izobraženo: skoraj tretjina populacije med 25-64 let (77 milijonov ljudi) nima nobene ali le nizko kvalifikacijo, le ena četrtnina ima visoko kvalifikacijo. Ali drugače: skoraj polovica zaposlenih v EU državah nima izobrazbe, ki jo zahteva delo, ki ga trenutno opravljajo (preko 100 milijonov ljudi!). Kako velik je razkorak med pridobljenimi kvalifikacijami in potrebami pa kaže podatek, da bo okoli 40% vseh novih delovnih mest, ki se bodo odprla v EU v prihodnjem letu, zahtevalo terciarno izobrazbo. Po najnovejši projekciji Evropskega centra za razvoj poklicnega usposabljanja (CEDEFOP) se bo v obdobju 2000-2020 število zaposlenih z nizko kvalifikacijo zmanjšalo v Evropi za 17 milijonov, s srednjo se bo povečalo za 5 milijonov, z visoko pa povečalo kar za 20 milijonov. To postavlja pred visokošolske ustanove velike izzive, saj je treba novim generacijam posredovati znanja in kompetence, ki jih bo od njih zahteval trg delovne sile v

prihodnje. Veliko vprašanje pa je, ali so za to veliko nalogo resnično usposobljene? Eksplozija informacijsko-komunikacijske tehnologije je v zadnjih 30 letih drastično spremenila pogoje v katerih se odvija izobraževanje in učenje, oz. pridobivanje kompetenc, ki je postalo bolj odprto kot kdajkoli prej. Dostopnost študijskega gradiva, sistem odprtih izobraževalnih virov (OER), digitalno učenje, personalizacija študijskega procesa, nove oblike sodelovanja med učiteljem in učencem, vse to odpira izredne možnosti za pospešen prehod v družbo znanja.

Pri tem pa je računalniška pismenost predpogoj. Žal pa je Evropa tudi tukaj v resnem zaostanku za našimi globalnimi konkurenti. Po podatkih „Education and Training Monitor 2012“ je kar v 9 EU članicah preko 50% prebivalcev med 16 in 74 letom brez ali z nizkimi računalniškimi kompetencami (v Sloveniji 46%, v Avstriji 33%, na Švedskem 31%, povprečje EU-27 pa znaša 43%).

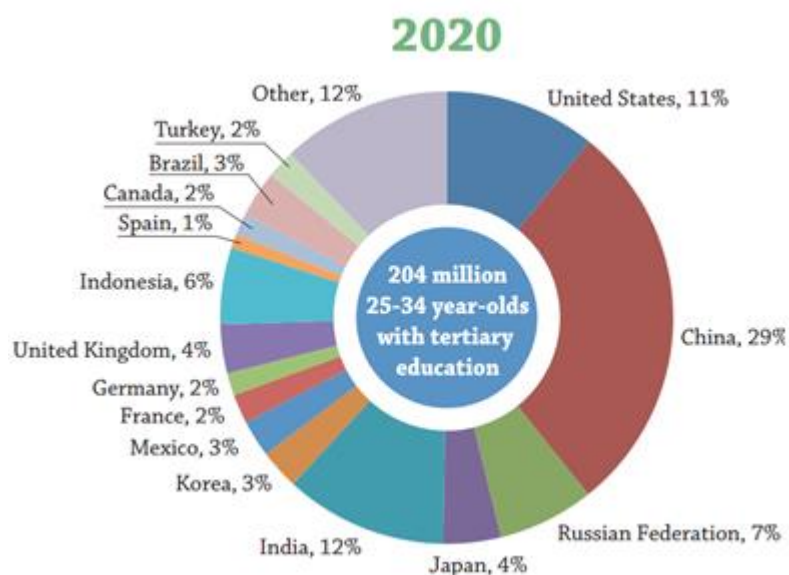
Kako se države, visokošolske ustanove in podjetja prilagajajo novim razmeram? Ugotavljamo lahko predvsem naslednje spremembe v izobraževalni dejavnosti:

- izobraževanje je postalo ena od pomembnejših razvojnih politik, vse bolj povezano s področji ekonomske in politike zaposlovanja – številne države (čeprav nimajo negativne demografske rasti) imajo tudi proaktivne ukrepe na področju migracij in še posebej mednarodnega kroženja, oz. priliva možganov;
- vlade se postopno umikajo iz upravljanja univerz in jim dejansko priznavajo večjo avtonomijo, kar pa često spremlja zmanjšano financiranje, za katerega v Evropi še ni prave alternative zaradi manj razvitega sodelovanja z gospodarstvom in filantropskega sektorja;
- večja konkurenčnost v izobraževalnem sektorju, z močnejšo prisotnostjo zasebnega sektorja in internacionalizacijo, zlasti visokošolskega študija;
- poglobljanje mednarodne in notranje diferenciacije visokošolskih ustanov (svetovna elita vzdržuje odličnost z visokokvalitetno raziskovalno dejavnostjo; nacionalne vrhunske ustanove imajo odločilno vlogo v razvijanju strokovnega kadra skozi pedagoške programe; vse ostale ustanove pa morajo kombinirati relevantne izobraževalne programe z raziskovalno-razvojno dejavnostjo prvenstveno za potrebe svojega okolja);
- v podjetjih, zlasti večjih, je personalna politika postala politika razvoja oz. upravljanja človeških virov ter pridobila na pomenu;
- večja podjetja organizirajo notranje izobraževalne aktivnosti, (močni izobraževalni centri) ali to izvajajo v sodelovanju s specializiranimi izobraževalnimi institucijami, nekatera so celo ustanovila lastne univerze;
- uradi za zaposlovanje so postali organizatorji poklicnega izobraževanja in usposabljanja brezposelnih za nova dela in poklice.

Ceprav zaostajamo za ZDA, evropske univerze ostajajo pomembna zakladnica znanja in kompetenc: po lestvici najboljših svetovnih univerz britanskega časopisa The Times je med 226 najboljšimi v tem akademskem letu bilo uvrščenih kar 131 evropskih. Postavlja pa se vprašanje, kako zagotoviti, da bo ta potencial res optimalno izkoriščen za moderno izobraževanje in usposabljanje za poklice prihodnosti.

Vlade večine držav po svetu se zavedajo, da je kvaliteta človeškega kapitala odločilnega pomena za njihov položaj v mednarodni konkurenci in si prizadevajo, da bi povečale delež svojega prebivalstva s čimboljšo post-sekundarno izobrazbo. Če se bodo nadaljevali trendi zadnjih desetih let, bodo deleži 15 pomembnejših držav sveta naslednji:

Graf 1: Deleži aktivnega prebivalstva (25-64 let) s post-sekundarno izobrazbo – projekcija 2020

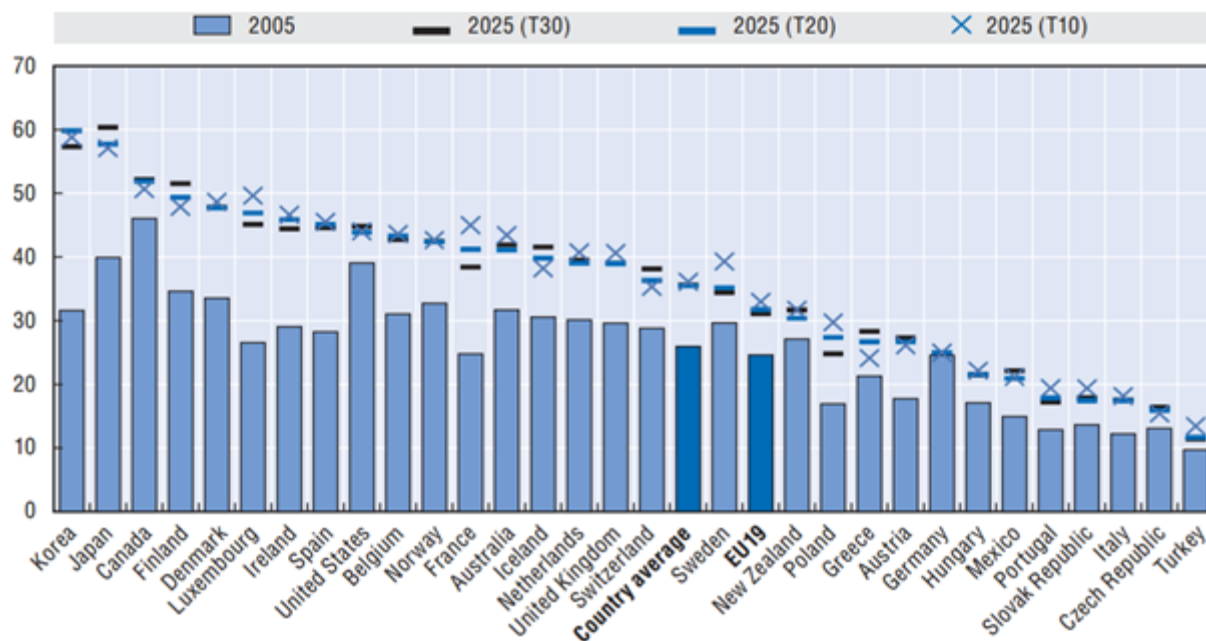
Vir: OECD

Ko te deleže primerjamo z deleži prebivalstva posameznih držav v svetovnem prebivalstvu danes, vidimo, da bo delež ZDA še vedno kar 3 krat višji od povprečja, kitajski pa le za 30% višji. Ta nesorazmerja pa se bodo v nadaljnih 10-15 letih drastično zmanjšala.

Projekcije tako kažejo, da se bo skupno število oseb s post-sekundarno izobrazbo v obdobju 2010-2030 na svetu povečalo za 325 milijonov, od tega bosta Kitajska in Indija prispevali 30% in 27% (skupaj torej kar 57%) - razviti Zahodni svet pa le 14%. Dva azijska „tigr“ bosta k svetovnemu aktivnemu prebivalstvu prispevala le 41% - torej bistveno manj kot bo njun prispevek k izobraženemu prebivalstvu.

V grafu 2 vidimo, kako naj bi se v posameznih državah dvigal delež terciarno izobraženega aktivnega prebivalstva do leta 2025:

Graf 2: Delež aktivnega prebivalstva (25-64) s post-sekundarno izobrazbo v letu 2005, in projekcija za 2025 na osnovi trendov v zadnjih 10, 20 in 30 letih – izbrane države

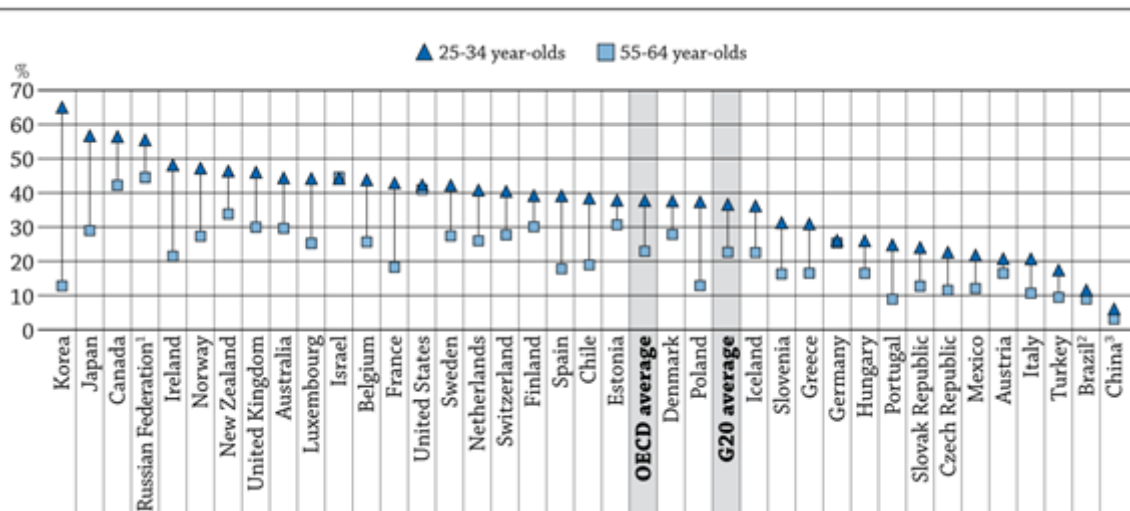
Vir: OECD „Education at a Glance – 2012”, Paris.

Analize kažejo, da imata Koreja in Japonska najboljše perspektive; med državami, ki lahko pričakujejo znatno izboljšanje pa so še: Kanada Finska, Danska, Irska, Luksemburg in Španija. Omeniti velja še Francijo in Avstralijo, medtem ko ZDA (leta 2005 še na 3.mestu) lahko končajo na 10. mestu – razen, če jim bo uspelo narediti na tem področju veliko več kot doslej (na to je že opozarjal predsednik Bill Clinton, še močneje pa zdaj vztraja predsednik Barack Obama – pravkar je namreč v Kongres poslal novi zakon o izobraževanju za jutrišnje poklice).

S slabo uvrstitvijo na gornjem grafu presenečata Nemčija in Poljska. Slednja lahko pričakuje bistveno izboljšanje, za Nemčijo pa velja, da jo (vsaj za zdaj?) rešujejo zelo kvalitetne srednje in višje strokovne in poklicne šole.

Graf 3 kaže relativno neugoden položaj Slovenije, ki je izenačen z Grčijo.

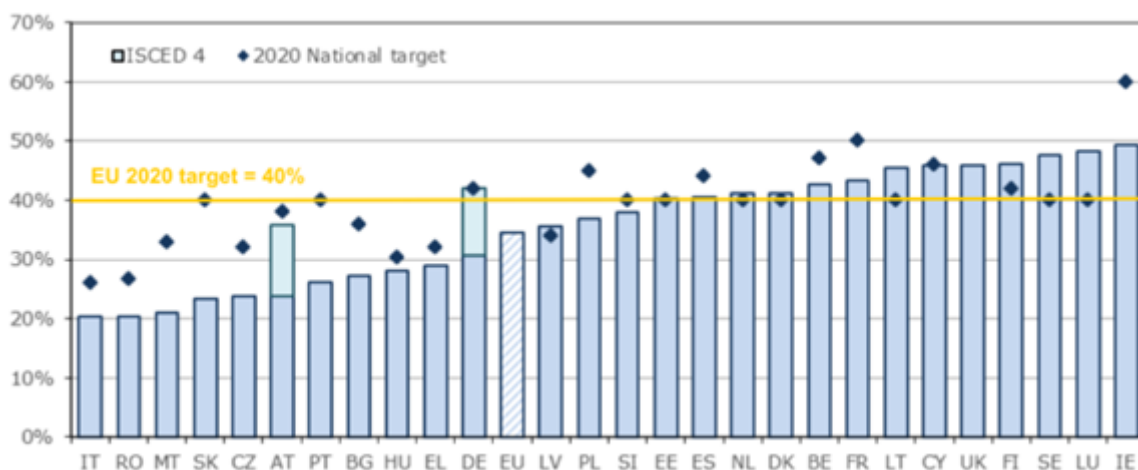
Graf 3: Delež prebivalstva s terciarno izobrazbo (2010) - Odstotki po starostnih skupinah: 25-34 in 55-64 let

Vir: OECD „Education at a Glance – 2012”, Paris.

Naslednji, graf 4, predstavlja kakšni so nacionalni cilji in kakšno je stanje v letu 2011 v vseh 27 državah članicah EU. Slovenija je bila po deležu že dosti blizu cilju, ki naj bi ga dosegla do konca desetletja. Aktualno vprašanje pa je raven kvalitete in še posebej pridobljenih relevantnih kompetenc.

Graf 4: EU-27: delež diplomantov v generaciji 30-34 v letu 2011

Vir: „Rethinking education: investing in skills for better socio-economic outcomes” Communication from the Commission – Accompanying the document “Education and Training Monitor 2012” Strasbourg, SWD (2012)373 final, Figure 4.1, str.21.

Zavest o strateškem pomenu izobraževanja je vse bolj prisotna v vladnih politikah številnih držav, ki imajo ambiciozne, srednje in dolgoročne programe – običajno s kvantitativnimi cilji - za katere je značilno:

- dviganje deleža višje in visokošolsko izobraženih prebivalcev (nekateri že čez 50%);
- povečanje študentske populacije na deficitarnih programih (prirodoslovno- matematične in

tehnične vede);

- stabilno financiranje izobraževalnih institucij: ob nazadovanju javnega financiranja se uvajajo in/ali dvigajo šolnine;
- večja pozornost dviganju kvalitete visokošolskega studija, s poudarkom na relevantnih kompetencah, ki jih od mladih izobražencev pričakuje gospodarstvo in drugi delodajalci;
- vzpodbujanje sodelovanja med gospodarstvom in akademsko sfero ter med izobraževalnimi ustanovami in delodajalci.

Dodatni izziv za izobraževalne institucije je dejstvo, da se morajo zaradi eksponencialnega naraščanja znanj na vseh področjih nenehno ukvarjati s kurikuli in posodabljati študijske programe – ob selekciji, ki je nujno potrebna, da študenti nebi bili preobremenjeni. To je marsikje še vedno resen problem. Danes je študente treba usposobiti za opravljanje ne le različnih del, ki jih bodo opravljali v izbranem, oz. zaželenem poklicu, ampak za več poklicev, ki jih bodo opravljali v svojih aktivnih letih. To je velik izziv za izobraževalne ustanove in le redkim uspeva v celoti in uspešno odgovoriti nanj. Ob tem se postavlja zahteva po doseganju odličnosti, česar pa ni mogoče doseči brez vključevanja najboljših strokovnjakov v pedagoške poklice, ki pa v večini držav niso dovolj cenjeni in plačani. V Kanadi so se tega zavedli že pred leti in čez noč drastično dvignili plače profesorjem in – ob konkurenčnih pogojih – zagotovili priliv najkvalitetnejših kadrov v ta strateško pomemben poklic. Marsikje po svetu je obratno, kar pa ustvarja negativno selekcijo z jasnimi škodljivimi posledicami na učnih rezultatih in kasneje na produktivnosti zaposlenih, končno pa na konkurenčnosti gospodarstva. Zakaj je to politikom tako težko dopovedati? Sodelovanje med gospodarstvom in akademsko sfero je v Sloveniji že tradicionalno bolj skromno. Zadnja leta se je delež gospodarstva v skupnih izdatkih za RR dejavnost močno povečal (od 1,2% BDP leta 2000 celo na 2,5% BDP leta 2012), vendar gre očitno za "notranje stroške". Gre najverjetneje v znatni meri za posledico davčnih olajšav, ki so seveda upravičene, vendar je vprašanje ali je metodologija zajemanja RR stroškov dovolj natančna, da izloči stroške kontrole kvalitete in podobnih "neraziskovalnih" dejavnosti v podjetjih od pravih RR stroškov. Po zadnjem poročilu „Innovation union Scoreboard 2013“ imamo padec inovacijskih stroškov, ki ne sodijo v RR kategorijo (15%), hkrati pa porast RR stroškov (13%).

Na ta zaključek nas navaja uvrstitev Slovenije na 8. mesto med EU-27 po deležu zasebnega sektorja v skupnih stroških za RR, medtem ko smo po produktivnosti dela (BDP na opravljeno uro v € - v realni kupni moči) šele na 17. mestu, po deležu visoko tehnoloških proizvodov v skupnem izvozu pa šele na 23. mestu (Hrvaška – 16. mesto).

3. Potrebe na trgu dela

Glede na dinamiko strukturnih in tehnoloških sprememb v sodobnem gospodarstvu je težko delati zanesljive projekcije o profilu in številu delovnih mest, ki se bodo odpirala v gospodarstvu v naslednjih 5-10 letih, še težje pa za daljše obdobje v prihodnosti.

V Brookings institutu v Washingtonu ocenjujejo, da je v ZDA velik razkorak med sedanjo ravniyo kvalificiranosti (32% aktivnega prebivalstva ima post-sekundarno izobrazbo) in tistim, kar so obstoječe potrebe (50-60%). Na osnovi 2,7 milijona spletno razpisanih delovnih mest v začetku 2012 – razporejenih v 10 skupin - so ugotovili, da je večina delovnih mest v 8 skupinah zahtevala vsaj višješolsko izobrazbo.

Zelo podobna je napoved specialistke za izobraževanje na Graduate School of Education, ameriške univerze v Pennsylvaniji Prof. Laure W. Perna, ki pričakuje, da bo leta 2018 kar 63% vseh delovnih mest v ZDA zahtevalo višje ali visokošolsko izobrazbo. V svoji zadnji knjigi Perna ugotavlja, da je pozornost v ZDA usmerjena prvenstveno na povečanje števila

diplomantov, manj pa na vprašanje, ali so diplomanti pridobili znanja in kompetence, ki jih od njih pričakujejo bodoči delodajalci. Menim, da v Evropi ni nič boljše, kvečjemu slabše, saj smo mi tradicionalno bolj „obremenjeni z diplomami in s papirnimi kvalifikacijami”, kot Američani.

V zvezi z verjetno dinamiko odpiranja profilov bodočih delovnih mest je zanesljivo oceniti, da bodo družboslovni diplomanti manj iskani od prirodoslovno-matematičnih. Na primer, ameriška Uprava za gospodarstvo in statistiko ugotavlja, da se je v desetletju 2000-2010 odprlo 3 krat več delovnih mest za prirodoslovno-matematične profile (STEM – science, technology, engineering, mathematics), kot za vse ostale profile. Za obdobje 2008-2018 predvidevajo, da se bo to nesorazmerje malo zmanjšalo, vendar je pričakovana rast delovnih mest za STEM področje 17%, za ostala področja pa le 9,8%. Ugotavljajo tudi, da zaposleni na STEM področjih prejemajo 26% višjo plačo in jih označuje polovico nižja stopnja brezposelnosti od ostalih profilov (5% proti 10% v obdobju 1994-2010).

Britansko Ministrstvo za poslovne inovacije, univerze in kompetence (skills) je pred 4 leti v obsežni raziskavi ugotavljalo, da se je v obdobju 2002-2007 skupno število STEM višješolskih diplomantov povečalo za 11%, visokošolskih za 24%, podiplomskih za 35%, doktorantov pa za 18%. Hkrati pa so ugotovili, da se je v zadnjih 25-30 letih zmanjšalo število diplomantov na nekaterih ključnih področjih, kot so fizika in kemija. Zato so priporočili, naj vlada nadaljuje z ukrepi vzpodbujanja vpisa na studije STEM področij, čeprav so anketirana podjetja ocenila, da je zelo težko napovedati kadrovske potrebe po profilih za naslednjih 5-10 let.

Omenjeno britansko ministrstvo je financiralo raziskavo „Vrste poklicev, ki prihajajo – Verjetne nove kariere, ki izhajajo iz napredka v znanosti in tehnologiji (2010-2030)”, ki je vključila tudi anketo med 486 respondenti iz 58 držav. Potem ko so proučili dejavnike, ki bodo v naslednjih dveh desetletjih bistveno vplivali na trg dela in strukturiranje novih delovnih mest, so naredili zanimiv seznam 110 poklicev prihodnosti.

Ti poklici posegajo na reševanje problemov zlasti na naslednjih področjih:

- nega starejših in zdravstvo;
- prehrana naraščujočega prebivalstva;
- zelena mobilnost in zmanjševanje škodljivih posledic podnebnih sprememb;
- preživetje in napredek v kibernetnem svetu.

V funkciji teh problemov je treba pričakovati razvoj številnih poklicev in novih delovnih mest, ki jih danes še ne poznamo in nam zvenijo nekam čudno, ali pa so še zelo redka. V strokovni literaturi je veliko več kvalitetnih prispevkov, ki govorijo o teh problemih iz vidika izobraževalne ponudbe, kot pa iz vidika bodočih potreb trga dela, oz. povpraševanja. To je razumljivo, saj je o kompetencah in znanju bodočih strokovnjakov težje govoriti, ker sedanjih potreb trga dela ne moremo preprosto ekstrapolirati v prihodnost, saj so kvalitativne spremembe tako intenzivne in hitre, da jih je zelo težko natančneje predvideti. Vendar pa narašča zavest o velikem razkoraku med potrebami trga dela in profili diplomantov, ki prihajajo iz univerz, tako med strokovnjaki, kakor v odgovornih vladnih institucijah. To pa rezultira v vse več kvalitetnih strokovnih analizah in projekcijah ter operativnih programih in pobudah, da bi ta razkorak zmanjšali.

4. Evropa: kako se osposobiti za prihodnost?

Kako se EU loteva izzivov povezanih z usposobljenostjo ljudi za poklice in delovne naloge v prihodnosti? Neuspeh z lizbonsko strategijo – ki ni prepoznala pravih vzrokov za nezadostno konkurenčnost Evrope – doslej še ni bil dovolj kritično ocenjen. Predvsem je treba ugotoviti,

da kvaliteti izobraževanja ni bilo posvečene dovolj pozornosti. Zato smo dosegli napredek le v količinski rasti izobraževanja (število diplomantov v razmerju do aktivnega prebivalstva), veliko manj pa je bilo storjenega za večjo relevantnost in siceršnjo kvaliteto študijskih programov na post-sekundarni ravni, kakor tudi na področju poklicnega izobraževanja. Kako si naj sicer razložimo, da je ob sedanji visoki stopnji nezaposlenosti (po podatkih EUROSTAT 10,8% v januarju 2013) v Evropi nezasedenih 2 milijona razpisanih delovnih mest, za katere ni primerno usposobljenih kandidatov.

V okviru EU je zdaj treba omeniti naslednje aktivnosti znotraj pobude „Nove kompetence za nova delovna mesta” (New Skills for New Jobs):

- delo Evropskega centra za razvoj poklicnega izobraževanja (CEDEFOP),
- sodelovanje z ILO in OECD,
- Evropski okvir za ključne kompetence za vseživljensko učenje (opredelitev 8 kompetenc bistvenih za uspešnost v ekonomiji znanja),
- Klasifikacija evropskih kompetenc, kvalifikacij in poklicev,
- Evropski kvalifikacijski okvir,
- pobuda za odbore za panožne kompetence ter
- Forum za sodelovanje med gospodarstvom in akademsko sfero.

Seveda pa vsi ti izzivi niso omejeni na terciarno izobraževanje. Naloga, ki jih vsebuje strategija EU na področju poklicnega izobraževanja (Kopenhaški proces, zastavljen leta 2002, vključuje 33 evropskih držav, vključno s Turčijo) niso nič manj zahtevne. Akcijski program obsega naslednje prioritete:

- tesnejše sodelovanje z gospodarstvom, da bi ugotavljali manjkajoče kompetence;
- odpiranje dodatnih poklicnih in strokovnih šol;
- pospeševanje poklicnega usposabljanja v tujini;
- dviganje ozaveščenosti o koristih poklicnega izobraževanja;
- uveljavljanje skupnih standardov za poklicno izobraževanje na osnovi priporočil Komisije iz leta 2009 o zagotavljanju kvalitete;
- zagotoviti večje vključevanje mladih v poklicno izobraževanje.

Z Referenčnim okvirom je EU že leta 2006 določila znanih 8 ključnih kompetenc vseživljenskega učenja, ki so potrebne za produktivno zaposlitev, osebni razvoj in zadovoljstvo, aktivno državljanstvo in družbeno vključenost. Žal je podjetništvo med temi kompetencami uvrščeno na predzadnje mesto, kar pa ni slučajno in verjetno odraža stanje „evropskega duha”.

Zadnja leta je opazen določen napredek in treba je priznati, da se vsaj na ravni EU institucij k problemu pristopa zdaj bolj celovito kot kdajkoli prej. Gre za povezovanje naporov na področju ponudbe in povpraševanja po kompetentnih in kvalificiranih delavcev z aktivnostmi v okviru izobraževanja in poklicnega usposabljanja, urejanja trga dela ter delovne in pokojninske zakonodaje, podpore malim podjetjem in inovativni dejavnosti, boljše informatike o prostih delovnih mestih in prognostike glede novih poklicev – s ciljem zblizevanja sfer izobraževanja in dela.

Z Agendo za nove kompetence in delovna mesta („Agenda for new skills and jobs”) se je EU koncem leta 2010 lotila teh problemov dokaj celovito. Zdaj je to ena od sedmih ključnih pobud („Flagship Initiatives”) v okviru Strategije 2020. Nobenega dvoma ni, da je k temu prispevalo 26 milijonov brezposelnih in spoznanje, da je Evropa edina celina, kjer brezposelnost ne upada, obratno, v vrsti držav še dalje narašča. Zato je ključni cilj Strategije, da bi dosegli do leta 2020 kar 75%-no stopnjo zaposlenosti, medtem ko je ta bila koncem 2012 izpod 68%, leta 2008 pa še 70,3%.

Evropska komisija ocenjuje, da je ambiciozne cilje iz Agende mogoče uresničiti, vendar samo

pod pogojem, če bodo države članice osredotočile svoje napore hkrati na naslednja 4 prioriteta področja:

- boljše delovanje trgov dela;
- bolj kvalificirana delovna sila;
- boljša kvaliteta delovnih mest in delovnih pogojev;
- močni ukrepi v prid odpiranju delovnih mest in povpraševanja po delavcih.

S svoje strani je Evropska komisija predlagala kar 33 ukrepov, s pomočjo katerih naj bi države članice uresničevale cilje iz Agende.

Na področju razvijanja novih kvalifikacij in kompetenc je poudarek v Agendi na naslednjih točkah:

- enak dostop do izobraževanja (posebej za mladino) ter trajno poklicno usposabljanje za vse prebivalce;
- aktivna varnost ob podpori politike raznolikih delovnih pogojev, ki omogočajo mobilnost znotraj in med podjetji v skladu s potrebami trga dela in individualnimi pogoji posameznega delavca (stimulacija prehodov);
- ni dovolj usposobiti ljudi za potrebe trga dela, enako pomembno je, da se podjetja usposablja in imajo interes za visoko kvalificirane delavce in strokovnjake;
- študijski programi morajo razvijati transverzalne kompetence, ki segajo čez tradicionalne discipline in poklice;
- vlade in delodajalci morajo ustvarjati pogoje za uravnoteženo gibljivo varnost (flexicurity), da bodo ljudje stimulirani pridobivati nova znanja in kompetence in to ne bo le njihov osebni rizik;
- politika pospešenega razvoja človeškega kapitala mora biti podprta s primernimi politikami na področju zaposlovanja, plač, pokojnin, davkov, mobilnosti, priseljevanja, idr.

Očitno je, da je v EU dozorelo spoznanje, da je treba veliko storiti na področju izobraževanja, ko je koncem leta 2012 Komisija sprejela Komunikacijo "Ponovni razmislek o izobraževanju". V njej se zavzema za: odličnost poklicnega izobraževanja in usposabljanja, izboljšanje rezultatov dijakov iz skupin rizičnih za nezaključeno šolanje, za zmanjšanje števila nizko kvalificiranih, za krepitev kvalitete, oz. poklicnega profila in usposobljenosti učiteljev in profesorjev.

Komisija spremlja uresničevanje dosežkov držav članic ter jim v Nacionalnih programih reform poda svoje pripombe. Za preteklo leto je priporočila na področju aktivne politike na trgu dela dobilo 24, na področju izobraževanja pa 22 od 27 držav članic EU.

Na ravni Unije pa Komisija deluje na ustvarjanju Evropskega področja za kompetence in kvalifikacije, z novo pobudo „Odpiranje izobraževanja“, kakor tudi z okvirnimi navodili za dejavnosti na področju podjetniškega izobraževanja ter partnerstva med izobraževalnimi, poslovnimi in raziskovalnimi organizacijami.

Boljše povezovanje ponudbe in povpraševanja na tržišču dela si je Komisija zastavila s sprejetjem „Zaposlovalnega paketa“, ki vključuje dvoletno „Evropsko poročilo o odprtih delovnih mestih in zaposlitvah, EVRR“ ter novim spletnim portalom „Panorama kompetenc“. K temu je treba dodati se „Paket zaposlovanja mladih“, ki predlaga, da bi vsak mladi državljani EU dobil ustrezno delovno ponudbo 4 mesece po zaključenem šolanju ali po izgubi dela. Predlog vključuje tudi jamstvo, da bodo dotični kandidati imeli dostop do relevantnih instrumentov EU financiranja. Paket je bil sprejet na zadnjem ministrskem svetu, marca 2013. Posebej zanimivo je, da dokumenti o kohezijskem financiranju za obdobje 2014-2020 predvidevajo ex-ante pogoje, da bodo z evropskimi sredstvi podprti projekti pospeševali EU usmeritve na področju zaposlovanja in izobraževanja. To glede slednjega pomeni prispevek k nacionalni strategiji za dvig deleža študirajoče mladine, pomoči študentom in kvalitete

poučevanja.

Posebno pozornost zasluži podjetniško izobraževanje, saj pridobivanje teh kompetenc ne le prispeva k ustanavljanju novih podjetij, ampak tudi k večji zaposljivosti mladih. Zato bo Evropska komisija v letošnjem letu pripravila smernice za politiko držav članic, da bi z novimi in izvirnimi načini in oblikami poučevanja na vseh stopnjah, začenši z osnovno šolo, mladini predstavili podjetništvo kot zanimivo poklicno usmeritev, oz. življensko kariero. Evropska komisija že vrsto let vzpodbuja države članice, da podjetništvo uvajajo v učne programe osnovnih in srednjih šol. Po podatkih za leto 2011 ima 23 držav članic na tem področju zastavljene strategije, ali pa jih že izvajajo. Dejansko pa se podjetniško izobraževanje na prvi in/ali drugi stopnji izvaja le v 6 državah: Švedski, Danski, na Nizozemskem, v Walesu (VB), Estoniji in Litvi.

Ko govorimo o kompetencah, ki se jih spremlja kot učne rezultat na področju podjetništva pa v nobeni državi še ni uvedeno sistematično spremljanje podjetniških kompetenc, kar govori o tem koliko resno je ta tematika obravnavana v okviru učnih programov. Evropska komisija je lani ustanovila Komisijo strokovnjakov, ki naj v 3 letih pripravi program potrebnih reform na področju visokega šolstva. Področje podjetništva je predvideno kot tema, s katero se bo Komisija ukvarjala v zadnjem letu svojega delovanja, t.j. šele leta 2015. Članica Komisije je tudi prof. Tea Petrin.

Čeprav je sedanja kriza nedvomno močno vplivala na rezultate ankete, ki je bila objavljena v posebnem poročilu Global Entrepreneurship Monitorju, je vendar zanimivo, da je le v 4 državah EU-27 več kot 50% odraslih (18-64 let) ocenilo, da imajo kompetence potrebne za ustanovitev lastnega podjetja (to so bile: Slovaška, Poljska, Estonija in Slovenija).

Kaj so glavna sporočila, usmeritve in predlogi EU za izobraževalne organizacije, pristojne agencije in vladne organe :

- (a) Študijski programi morajo ohranjati ustrezno razmerje med spoznavanjem teoretičnega znanja in razvijanjem kompetenc - sposobnosti uporabe tega znanja na reševanju konkretnih problemov v svojem poklicu;
- (b) strokovnjaki bodo v bodoče morali biti sposobni razumeti in delovati v reševanju delovnih nalog, ki tematsko segajo na več akademskih disciplin – torej morajo biti bolj interdisciplinarno usmerjeni kot doslej;
- (c) presegati je treba klasično delitev na prirodoslovno-matematične in družboslovne profile: dobri ekonomisti morajo danes razumeti logiko tehničnih inovacij, uspešni inženirji pa morajo razumeti osnove ekonomske logike;
- (d) akademska izobrazba mora osposobiti in motivirati mlade strokovnjake za nadaljni študij (samostojno, v podjetju, različne oblike vseživljenskega izobraževanja) – udeležba v vseživljenskem izobraževanju v EU je le 8,9% (povprečje EU-27, podatek za Slovenijo za 2011 znaša 16%, kar nas uvršča na ugledno 4.mesto);
- (e) kompleksnost delovanja v sodobni družbeno-politični stvarnosti zahteva zmožnost in motivacijo vseh profilov strokovnjakov, da se konstruktivno in odgovorno vključujejo v procese odločanja in komunikacije med podjetjem in njegovim lokalnim in širšim družbenim okoljem;
- (f) moderni strokovnjak mora biti dober analitik, odprt za inovacije, delovati v teamu, se pogajati in učinkovito zastopati svoje in interese svoje organizacije;
- (g) moderni strokovnjak mora biti sposoben uporabljati IKT (visoka računalniška pismenost in učinkovito delovanje na internetu ter uporaba družbenih omrežij);
- (h) velik poudarek dviganju kvalitete pedagoškega kadra, vzpodbujanje njihovega mreženja in stalnega tematskega in metodološkega izpopolnjevanja, vključno z računalniško-digitalnimi kompetencami.

5. Slovenska strategija za večjo konkurenčnost

Za sodobno družbo in ekonomijo znanja je izobraževanje postalo osrednja dejavnost, katere pomen je bistven za uspešnost sleherne države, tudi če „leži na nafti ali drugih strateških surovinah”. Tega se zelo dobro zavedajo npr. zalivske države, ki so začrtale svoje razvojne strategije na kvaliteti človeškega kapitala in razvijajo z uglednimi tujimi univerzami in instituti visoko kvalitetne izobraževalne in raziskovalne institucije. Odveč je poudariti, da to velja še toliko bolj za vse druge države (npr. v ZDA ocenjujejo, da je polovica njihovega BDP direktno odvisna od kvalitete človeškega kapitala, njegovih kompetenc, kreativnosti in podjetnosti).

Ko govorimo o strokovnjakih, ki so bistvenega pomena za produktivnost industrije, ne smemo pozabiti, da pri nas diplomira 15-40% manj inženirjev na milijon prebivalcev kot v Avstriji, na Svedskem, ali na Finskem. Hkrati pa – ob vladnem odločanju o številu vpisnih mest po fakultetah – „proizvedemo” na tisoce diplomantov, ki bodo dolgo brezposelni in bodo končno delali nekaj povsem izven svoje stroke. Takega razsipavanja človeških in finančnih resursov si ne bi smeli privosciti!

Na deklarativni ravni ni dileme, da je edina perspektiva Slovenije pot v ekonomijo znanja. Realna dogajanja pa – žal – ne sledijo dovolj sistematično te strateške usmeritve. Dobili smo Svet za konkurenčnost, ki naj poskrbi za boljši dialog med gospodarstvom, akademsko sfero in državo. Zaostrena kriza in rezi v financiranju univerz so prenesli dialog med akademsko sfero in državo na ulico, pravega dialoga med gospodarstvom in akademsko sfero pa še nismo uspeli vzpostaviti – za kar je odgovornost verjetno kar enako porazdeljena.

Poglejmo v katerih elementih čakajo Slovenijo posebno zahtevni izzivi, da bi postala ekonomija znanja in mednarodno bolj konkurenčna zahvaljujoč strokovnim kadrom, ki bodo imeli kompetence, ki jih zahteva 21.stoletje?

Ni pretiravanje, če rečemo, da moramo narediti dramatični zasuk, ki pomeni spremembo vrednot. Kriza v kakršni se nahajamo, je za to prava priložnost – seveda, če bomo zbrali za to potrebno odločnost, modrost, vztrajnost in energijo!

V kratkem času moramo razviti pristop, ki je značilen za moderno, post-industrijsko družbo, kjer je znanje temeljna družbena vrednota in priznana kot glavno gibalno napredka. To je velik skok, namreč, iz vrednot industrijske in merkantilne ekonomije – z močnimi elementi socialne države - moramo razviti učinkovito, post-industrijsko ekonomijo, s sistemom modernih kapitalističnih vrednot. Ta tektonska transformacija poteka v obdobju globalne krize, dodatno zaostrene z mnogoterimi ekscesi tranzicijske dobe in resnega pomanjkanja pravne države. Prvič po 80 letih znaten del Slovencev živi na robu revščine, ki je povzročena pretežno doma in presenetljivo je, da se to bolj ne odraža na aktualnem političnem življenju.

V zadnjih 10-15 letih smo bili priče prave proliferacije visokošolske ponudbe, ki so jo vlade – bolj ali manj uspešno – podpirale, v prepričanju, da bo konkurenca opravila “čudež” in posodobila cel sistem, kar pa se dogaja zelo počasi, ali pa sploh ne. Iz gospodarstva je slišati veliko kritičnih pripomb, češ, da diplomanti nimajo kompetenc, ki se jih od njih pričakuje. Imamo žalosten rekord v EU, z najdaljšim povprečnim trajanjem študija (7 let), mnogi se vpisujejo, oz. ohranjajo študentski status zaradi socialnih razmer, kar je drago za državo, obremenjuje visokošolske ustanove in omogoča zaslužke tistim, ki študente angažirajo, zaradi česar se študij dodatno podaljšuje – skratka začaran krog!

Zagotovitev kvalificiranih kadrov pa še ni dovolj, potrebno je zagotoviti vse ostale pogoje, da jih bodo podjetja sposobna in pripravljena zaposliti (davčni sistem, proaktivne banke, primerna zakonodaja in podporni instrumenti, idr.). Predstavniki izobraževalne dejavnosti morajo zato biti zelo aktivni v oblikovanju ne le razvojnih strategij, ampak prav tako v oblikovanju ustreznih implementacijskih politik in instrumentov. Primerov dobrih praks v

Evropi in po svetu ne manjka, treba se je od njih pospešeno učiti in jih prilagoditi konkretnim razmeram pri nas.

Literatura

- EUROPEAN COMMISSION “Rethinking education: investing in skills for better socio-economic outcomes” Education and Training Monitor 2012, Strasbourg, 20.11.2012
- Xavier, Siri Roland; Kelley, J. Donna; Kew, Jacqui; Herrington, Mike and Vorderwülbecke, Arne , “Global Entrepreneurship Monitor 2012 Global Report”, 17th January 2013 in Kuala Lumpur, Malaysia.
- Hénard Fabrice, Diamond Leslie and Roseveare Deborah, “Approaches to Internationalisation and Their Implications for Strategic Management and Institutional”, OECD Higher Education Programme (IMHE) 2012.
- Giovannini Enrico, Khanna Parag, Kok Wim, Leipold Alessandro, Mettler Ann, Mułgan Geoff, Schleicher Andreas, Schuurmans Martin, Spelman Mark, Stamer Sören, Turk Žiga and Verhaar Harry, “An Action Plan for Europe 2020: Strategic Advice for the Post-Crisis World”, Policy Brief, Vol. V, No. 2, Brussels (2011).
- “An Agenda for New Skills and Jobs: Regions and Cities Contributing to Training and Active Labour Market Policies” European Union Committee of the Region, Dublin, Ireland, 28 Feb.- 1 March 2013.
- “Entrepreneurship Education at School in Europe: National Strategies, Curricula and Learning Outcomes”, The Education, Audiovisual and Culture Executive Agency (EACEA), Brussels, Belgium, March 2012.
- Toner, P. (2011), "Workforce Skills and Innovation: An Overview of Major Themes in the Literature", OECD Education Working Papers, No. 55, OECD Publishing, Paris.
- Dobbs Richard, Madgavkar Anu, Dominic Barton, Labaye Eric, Manyika James, Roxburgh Charles, Lund Susan, Madhav Siddarth, “The World at Work: Jobs, Pay, and Skills for 3.5 Billion People”, McKinsey Global Institute, June 2012.
- Langdon David, McKittrick George, Beede David, Khan Beethika, and Doms Mark, “STEM: Good Jobs Now and for the Future”, (ESA) U.S. Department of Commerce - Economics and Statistics Administration, Issue Brief, 3-11, July 2011.
- “Future skill supply in Europe Medium-term forecast up to 2020: synthesis report”, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2009.
- Bučar Maja, “Mini Country Report/Slovenia under Specific Contract for the Integration of INNO Policy TrendChart with ERAWATCH (2011-2012)”, University of Ljubljana, December 2011.
- “New skills and jobs in Europe: Pathways towards full employment”, Directorate-General for Research and Innovation, Socio-economic Sciences and Humanities, France, 2012.
- “The Demand for Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) Skills”, Department for Innovation, Universities and Skills, January 2009.
- “EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth”, European Commission, Brussels, March 2010.
- Talwar Rohit, Hancock Tim , “The shape of jobs to come Possible New Careers Emerging from Advances in Science and Technology (2010 – 2030)”, Fast Future Research Final Report, January 2010.
- “Key Competences For Lifelong Learning: European Reference Framework” , Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007, 92.
- “An Agenda for new skills and jobs: A European contribution towards full employment”, Communication from the Commission, Strasbourg, 23.11.2010 COM(2010) 682 final.

-
- (1) Anketa "Future Workforce Student Survey" v Veliki Britaniji je zajela generacijo 16-18 letnikov, ki so – med drugim ugotavljali, da jim na področju IKT učitelji ne morejo biti v pomoč, ker tega tehnološkega napredka ne sledijo.
- (2) Izjava ob predlogu zakona o izobraževanju za jutrišnje poklice (Education for Tomorrow's Jobs Act) – razprava v Kongresu ZDA dne 12. oktobra 2012 - iz spletne strani Alliance for Excellent Education.
- (3) Biltgen, Francois (2009) "The Bologna Process, from 2010 to 2020", referat na ministrski konferenci.
- (4) "Entrepreneurship Education at School in Europe – National Strategies, Curricula and Learning Outcomes" (2012), Education, Audiovisual and Cultural Executive Agency – EURYDICE, Brussels, str.29-30.
- (5) "New skills and jobs in Europe: Pathways towards full employment" (2012), Evropska komisija, EUR 25270, Brussels, str.7.
- (6) »Future skills supply in Europe – Medium-term forecast up to 2020: synthesis report« CEDEFOP, Brussels, 2009, str.7.
- (7) V obdobju 2005-2010 je delež evropskih univerz med 100 najboljšimi na svetu padel iz 30,5% na 27,7%, ameriskih pa narasel iz 50,5% na 55,2% (povprečje naslednjih lestvic: Shanghai, Economist, Leiden in Webometrix).
- (8) « Innovation Union Scoreboard 2013 » EK, DG Enterprise and Industry, Bruselj, 2013, str.50.
- (9) "Innovation Union Competitiveness Report 2011" (2011), European Commission, Bruselj, str.I-110 in str. I-406.
- (10) Moeller, Philip "Where the Jobs will be in 2020" US News and World Report, 10.sept.2012 – (spletni vstop 9.marec 2013).
- (11) Perna, W.Laura (2011) "Preparing Today's Students for Tomorrow's Jobs in Metropolitan America" – povzeto iz spletne strani "Penn News" 26.nov.2012.
- (12) Poklici iz STEM področja zajemajo po ameriški standardni klasifikaciji poklicev 50 poklicev, razvrščenih v naslednje 4 skupine : računalništvo in matematika ; inženirstvo in geometrija; fizika in biološke vede ; STEM menedžerski poklici.
- (13) "The Demand for Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) Skills" Department of Innovation, Universities & Skills, 2009, 74 strani. Kot je napovedala bela knjiga "Innovation Nation" je Ministrstvo - skupaj z več vladnimi institucijami in Strateško enoto predsednika vlade – dobilo nalogo, da izdela analizo potreb po prirodoslovno-matematičnih profilih (STEM).
- (14) « The shape of jobs to come – Possible New Careers Emerging from Advances in Science and Technology (2010-2030) » Fast Future Research, avtorji zaključnega poročila R.Talwar, T.Hancock, 2010, 149 strani.
- (15) Med številnimi novimi poklici, oz.delovnimi mesti naj omenimo : genovski razvojniki, proizvajalec človeških delov, svetovalec za kvaliteto staranja, bioinformatik, posrednik znanja, svetovalec za zaščito zasebnosti, vodja zdravstvenega programa v podjetju, glavni uradnik za mreženje, analitik družbenih omrežij, strojni lingvist, direktor za odgovorne investicije, svetovalec za robotiko, programer osebnega učenja, kibernetiki, knjižničar, upravljalec podatkov, vertikalni kmetovalec, strokovnjak za medijsko etiko, ipd.
- (16) To so: komuniciranje v svojem in tujih jezikih, matematične in osnovne kompetence v znanosti in tehnologiji, digitalne kompetence, sposobnost samostojnega učenja, družbene in državljanske kompetence, smisel za pobudo in podjetništvo ter kulturna zavest in sposobnost izražanja kulturnih vrednot. – "Key Competences for Lifelong Learning - European

Reference Framework” (2007), Evropske skupnosti, Luksemburg, str.3.

(17) «New skills and jobs in Europe : Pathways towards full employment”, op.cit., str.11.

(18) “Rethinking Education: Investing in skills for better socio-economic outcomes” COM(2012)669.

(19) “An Agenda for New Skills and Jobs – Regions and cities contributing to training and active labour market policies” Committee of the Regions, Brussels, 2013, p.7.

(20) Po definiciji iz “Key Competence Framework” iz leta 2006 je podjetništvo:”.. sposobnost pretvoriti idejo v akcijo. Podjetništvo vključuje kreativnost, inovativnost in sprejemanje rizika, kakor tudi sposobnost planirati in upravljati projekte, z namenom doseganja zastavljenih ciljev.” “Education and Training Monitor 2012D(2012) 373 Final, str. 39.

(21) GEM – Special Report on Education and Training (2010), str.30-31.

(22) Osnovna usmeritev izhaja iz dokumentov Bolonjskega procesa za višje izobraževanje in Kopenhaškega procesa za poklicno in strokovno izobraževanje, ki ju Komisija nadgrajuje s Komunikacijo “Ponovni razmislek o izobraževanju” in Evropskimi pobudami za razvoj Skupnega evropskega visokošolskega prostora, Agendo za nove kompetence in nove poklice, Odpiranje izobraževanja, idr.

(23) V Qatarju je zraslo “Education city”, kjer ima svoje oddelke kar 8 tujih univerz.

(24) Po World Economic Forumu je Slovenija po sodelovanju med gospodarstvom in univerzami po anketi za 2010-2011 med 142 državami uvrščena na 46. mesto. “The Global Competitiveness Report 2011-2012” 2012, Geneva, str.517.